

प्राचीन शिक्षण पद्धति र हस्तलिखित ग्रन्थ

डा. कमला दाहाल

लेखसार

शिक्षाको महत्त्व प्राचीन कालदेखि नै रहिआएको छ । प्राचीन वैदिक युगदेखि नै शिक्षा लिनेदिने कार्यलाई विशेष महत्त्व दिने गरिएको थियो तथ्य विभिन्न प्राचीन शास्त्रहरूले शिक्षाको महत्त्वबारे विस्तारपूर्वक गरेको चर्चा बाट स्पष्ट हुन्छ । शिक्षा दिने भएको हुँदा प्राचीन शास्त्रहरूले गुरुलाई बाबुआमा भन्दा पनि उच्च स्थानमा राखेर वर्णन गरेका छन् । यी सबै तथ्यहरूबाट प्राचीन युगदेखि नै शिक्षाको महत्त्व रहिआएको स्पष्ट हुन्छ । वर्तमान समयमा शिक्षा लिने दिने विषयको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष पाठ्यपुस्तक भए पनि विगतमा यस्तो थिएन । लेखनकलाको उत्पत्ति नभएका कारणले ज्ञानको एक मात्र स्रोत गुरु नै थिए । गुरुकूलमा नै शिक्षा लिन सकिन्थ्यो । गुरु र शिष्यको सम्पर्क गुरुकुलमा नै हुन्थ्यो । उपनयन संस्कार सम्पन्न गरेको बालकलाई गुरुकुल (गुरुको निवासस्थल) मा शिक्षा ग्रहण गर्न पठाइन्थ्यो । लामो समयसम्म ऊ गुरुको आश्रममा नै रहनुपर्दथ्यो । समाजमा ख्यातिप्राप्त वरिष्ठ शिक्षकहरूको निवासमा नै आफ्ना छोराहरूलाई शिक्षा ग्रहण गर्न पठाउने गरिन्थ्यो । नेपालको प्राचीनकालको इतिहासको अध्ययन गर्दा यहाँ पनि गुरुकूलको अस्तित्वको आभास पाइन्छ ।

लेखनकलाको उत्पत्ति भएपछि श्रुति परम्पराबाट जीवित रहेका वेदपुराण जस्ता ज्ञानका भण्डारलाई लिपिबद्ध गर्न थालियो । अब ग्रन्थका रूपमा वेद पुराणहरू देखिन थाले । तर ग्रन्थ तयार गर्न सजिलो भने थिएन । वडो कष्टले लामो समय लगाएर एकप्रति पुस्तक तयार गर्न सकिन्थ्यो । सानातिना पुस्तक ग्रन्थ एउटै मात्र तयार गर्न पनि महिनौं लाग्दथ्यो । नेपालमा मल्लकालीन शासकहरू र उच्च भाइभारदारहरूले सयौंको सङ्ख्यामा पुस्तक सार्ने, सार्न लगाउने तथा अन्य तरिकाबाट सङ्ग्रह गर्नेजस्ता कार्यहरू गरेका छन् । नेपालको राष्ट्रिय अभिलेखालय र अन्य संग्रहालयमा समेत यस्ता अनगिन्ति हस्तलिखित ग्रन्थहरू सुरक्षित रहेका छन् ।

शब्द कुञ्जिका:- ग्रन्थ, लेखन सामग्री, कथ्य-श्रव्य-परम्परा, ग्रन्थ सुरक्षा, ग्रन्थ लेखन अभ्यास

परिचय

संस्कृत भाषाको “शिक्ष् विद्योपादने” मूलबाट “शिक्षा” शब्द बनेको हो जस अनुसार “शिक्षते उपादीयते विद्या यया सा शिक्षा” अर्थात् प्राणी जुन साधन वा प्रणालीबाट ज्ञान (विद्या) उपार्जित गर्दछ, त्यसैलाई

शिक्षा भनिन्छ । शाङ्करभाष्य *तैत्तिरीयोपनिषद्*मा भने शिक्षाको परिभाषा यसरी दिइएको छ - “शिक्षा शिक्ष्यते नयेति वर्णाद्युच्चारणलक्षणम् । शिक्षन्त इति वा शिक्षा वर्णादयः ।” यसको तात्पर्य के हो भने जुन माध्यमबाट वर्णादिको उच्चारण सिकने काम हुन्छ त्यसैलाई शिक्षा भनिन्छ, अथवा ती वर्ण आदि जे कुरा सिकिन्छ त्यही नै शिक्षा हो । यसर्थ शिक्षाको तात्पर्य सिक्नु वा कुनै पनि कुराको ज्ञान हासिल गर्नु भन्ने हुन्छ । प्राचीन शास्त्रीय ग्रन्थहरूको अध्ययनबाट के देखिएको छ भने सभ्यताको प्रारम्भिक चरणदेखि नै पूर्वीय सभ्यताका मानिसहरू शैक्षिक गतिविधिमा संलग्न थिए ।

विभिन्न *उपनिषद्*हरू, *नीतिशास्त्र*हरू, *पुराण*हरू, *महाभारत* आदिमा समेत शिक्षाको महत्त्वबारे चर्चा गरिएको छ । मनुले त के सम्म उल्लेख गरेका छन् भने धेरै वर्ष उमेर पुग्दैमा, कपाल फुल्दैमा र छाला चाउरी पर्दैमा कुनै व्यक्ति परिपक्व र उच्च हुँदैन; बरु कलिलै भए पनि विद्या र शिक्षायुक्त छ भने ऊ परिपक्व र उच्च ठहर्दछ । त्यसैले प्राचीन शास्त्रहरूले गुरुलाई बाबुआमा भन्दा पनि उच्च स्थानमा राखेर वर्णन गरेका छन् (मनुस्मृति, २:४६) । यी सबै तथ्यहरूबाट प्राचीन युगदेखि नै शिक्षाको महत्त्व रहिआएको स्पष्ट हुन्छ । त्यसैले प्राचीन वैदिक युगदेखि नै शिक्षा लिनेदिने कार्यलाई विशेष महत्त्व दिने गरिएको थियो ।

गुरुकुलीय शिक्षा पद्धति

प्राचीन शिक्षाको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष गुरुकुलमा शिक्षा ग्रहण गर्ने परिपाटीसँग सम्बन्धित छ । प्रायः छात्र उपनयन संस्कारपश्चात् आफ्नो घरभन्दा टाढा गएर गुरुको आश्रममा आएर त्यहीं बसी विभिन्न विषयहरूको शिक्षा ग्रहण गर्ने गर्दथे । गृह्यसूत्रहरूमा ब्रह्मचारीले गुरुकुलमा गएर कसरी शिक्षा ग्रहण गर्दथे भन्नेबारेमा विस्तारपूर्वक वर्णन गरिएको छ । उपनिषद्हरूको अध्ययन गर्दा गुरुकुलका दुई प्रकारहरू त्यसबेला विकसित भएको देखिन्छ, एक गृहस्थ-गुरुआश्रम र अर्को वनस्थ-प्रव्रजित गुरुआश्रम । *रामायण*, *महाभारत* तथा अन्य विभिन्न ग्रन्थहरूले गुरुकुलको चर्चा गरेका छन् । कालिदासले आफ्ना विभिन्न ग्रन्थहरूमा पनि अनेक गुरुकुलहरूका बारेमा जानकारी दिएका छन् । बाणले हर्षचरितमा उल्लेख गरेअनुसार उनी स्वयं विद्याप्राप्तिका निमित्त निक्कै वर्ष गुरुआश्रममा रहेका थिए । एघारौँ शाताब्दीका लेखक अल्बेरूनीले समेत त्यसबेला भारतमा गुरुकुलको अस्तित्व रहेको सङ्केत दिएका छन् । गुरुकुलमा दिनरात गुरुसेवा गरेरमात्र उसले चाहेको ज्ञान प्राप्त गर्न सक्थ्यो ।

गुरु र शिष्यको सम्पर्क गुरुकुलमा हुन्थ्यो । उपनयन संस्कार सम्पन्न गरेको बालकलाई गुरुकुल (गुरुको निवासस्थल) मा शिक्षा ग्रहण गर्न पठाइन्थ्यो । लामो समयसम्म ऊ गुरुको आश्रममा नै रहनुपर्दथ्यो । समाजमा ख्यातिप्राप्त वरिष्ठ शिक्षकहरूको निवासमा नै आफ्ना छोराहरूलाई शिक्षा ग्रहण गर्न पठाउने गरिन्थ्यो । तत्कालीन आचार्यहरूले पनि उत्साही तथा प्रखर बुद्धि भएका विद्यार्थीहरूलाई पढाउन रुचि राख्थे (मिश्र, १९८३ पृ. ५१०-५१२) । वैदिक युगदेखि नै शिक्षकको स्थान देवताका रूपमा अत्यन्त आदरयुक्त गरिमामय र प्रतिष्ठित थियो । आफूले हासिल गरेका ज्ञानका आधारमा शिक्षक पूर्ण सम्मानित व्यक्ति मानिन्थ्यो । त्यसबेला गुरुलाई आचार्य, गुरु, उपाध्याय आदि भनेर सम्बोधन गरिन्थ्यो । अध्यापन कार्य गरेबापत नै आचार्य स्तुत्य हुन्थे । आचार्यको कार्य आफूले हासिल गरेको ज्ञान योग्य शिक्षार्थीलाई प्रदान गर्नु भन्ने भएको हुँदा प्राचीन आचार्यहरू सूर्यको प्रकाशभै निस्वार्थ भावनाले विद्यादान गर्ने गर्दथे । त्यसैले गुरुप्रति विद्यार्थीहरूको भावना

अत्यन्तै सम्मानयुक्त हुन्थ्यो । उनीहरू दुवैका बीचमा बाबुछोराको जस्तो सम्बन्ध स्थापित हुन्थ्यो । विद्यार्थीले सदैव गुरुप्रति पितृतुल्य र गुरुपत्नीप्रति मातृतुल्य व्यवहार गर्नु तथा कुनै पनि अवस्थामा गुरुप्रति द्रोह नगर्नु भन्ने आदर्श त्यसबेला विद्यमान थियो । प्राचीन शास्त्रहरूमा उल्लेख भएअनुसार हरेक व्यक्तिको जन्म दुईपल्ट हुन्छ (शारीरिक रूपले हुने उसको जन्म माताको गर्भबाट हुन्छ भने उसको वास्तविक समाजयोग्य जन्म भने उपनयन संस्कारपछि गुरुबाट शिक्षाग्रहण गरेपछि मात्र हुन्छ । त्यसैले गुरुको स्थान पितृवत् भनिएको हो । पितातुल्य भएकै कारणले चैलाले गुरुको मृत्युमा पिण्ड र तर्पण पनि दिने गर्दथे । गुरुकुलमा गुरुले बनाएको नियममा रहेर गुरुको पूर्ण सेवा गरेर मात्र शिक्षा ग्रहण गर्न सकिन्थ्यो । गुरुलाई चित्त नबुझ्ने कार्य गरेमा गुरुबाट ज्ञान प्राप्त गर्न असम्भवप्रायः हुन्थ्यो (मिश्र, १९८३ पृ. ५२०-५२२)।

शिष्यले आफूप्रति गरेको सम्मानजस्तै आचार्यहरूले पनि आफ्ना विद्यार्थीप्रति स्नेहको भावना राख्थे । गुरुको सदैव आफ्नो शिष्य बुद्धि र ज्ञानमा निपुण भएर संसारमा प्रतिष्ठित बनोस् भन्ने कामना रहन्थ्यो । आफूले हासिल गरेको ज्ञान निस्वार्थ भावनाले गुरुले योग्य विद्यार्थीलाई प्रदान गर्ने गर्दथे । मन्दबुद्धिका शिष्यलाई पनि आचार्यले उसको प्रियभावना तथा विनम्रताबाट प्रभावित भएर यथाशक्य सरलतापूर्वक शिक्षा दिने गर्दथे ।

गुरुकुलका केही निश्चित नियमहरू हुन्थे । गुरुकुलमा रहँदा बालकले पूर्ण ब्रह्मचर्यमा रहनुपर्थ्यो । मिधा, मेखला, मृगचर्म धारण गर्नुपर्थ्यो अनि आचार्य र स्वयंका लागि भिक्षाटन गर्नुपर्थ्यो । चिनियाँयात्री इत्सिङ्ग लेख्छन् - रात्रि नसकिँदै शिष्यले गुरुआश्रममा बढारकुँडार गर्ने, सामानहरू व्यवस्थित गरिदिने तथा गुरुको पूजाका सामग्री तयार पार्ने गर्दथे । वास्तवमा नम्रता, सदाचार, सेवाभावना तथा शिष्टाचार त्यस बेलाका विद्यार्थीका लागि अपरिहार्य गुण मानिन्थे । घमण्ड गरेर कहिल्यै शिक्षा हासिल गर्न सकिँदैनथ्यो । गुरुकुलमा सबै विद्यार्थीहरू समान रूपमा रहन्थे; धनीगरीबको भेदभाव त्यहाँ हुँदैनथ्यो । आफ्ना आश्रममा रहेका विद्यार्थीहरू विरामी भएमा गुरुले पनि उपचार गर्ने तथा अन्य प्रकारका सेवासुश्रूषा गर्ने गर्थे । (मिश्र, १९८३ पृ. ५२०-५२२)।

गुरुकुलमा शिक्षा हासिल गरिसकेपछि दीक्षान्त समारोहको आयोजना गरिन्थ्यो । यसलाई त्यसबेला समापवर्तन भनिन्थ्यो । यसलाई स्नानसंस्कार पनि भनिएको पाइन्छ । समापवर्तनको तात्पर्य हो - शिक्षा ग्रहण गरेर घर फर्कनु । यस संस्कारमा गुरुकुलमा अन्तिम स्नान गरिने हुँदा सोही नामबाट पछि स्नातक नामकरण हुन गयो । यस संस्कारको बेलामा गुरुले विद्यार्थीलाई *सत्यं वद, धर्मं चर, मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव, अतिथिदेवो भव* भनेर उपदेश दिने गर्थे । त्यसपछि विद्यार्थीहरू मेखला, मृगचर्म त्याग गरेर आफ्नो जातअनुसारको पोसाक ग्रहण गर्दथे । अन्त्यमा गुरुदक्षिणा दिइन्थ्यो । गुरुदक्षिणाको महत्त्व ठूलो थियो । गुरुदक्षिणा नदिई शिष्य जाँदैनथ्यो । गुरुले विद्यार्थीको गच्छेअनुसार उसबाट केही ग्रहण गर्दथे । त्यसपछि बिदा भएर शिक्षार्थी आफ्नो क्षेत्रमा फर्कन्थ्यो । त्यतिबेला गुरु र उनकी पत्नी ज्यादै दुःखित भएर उनीहरूलाई बिदा गर्दथे ।

प्राचीन नेपाली अभिलेखहरूको अध्ययन गर्दा त्यसबेला विभिन्न संघसंस्थाहरू तथा व्यक्तिहरू समेत पठनपाठनको व्यवस्था गर्ने काममा संलग्न रहेको बुझ्न सकिन्छ । त्यसबेला पठनपाठनको व्यवस्था गर्न सरकारी स्तरबाट बिर्ता जमिनको व्यवस्था गरिएको हुन्थ्यो, जसलाई अग्रहार भनिन्थ्यो । अग्रहार भनेर छुट्ट्याइएका क्षेत्रहरूमा करमुक्त जग्गा हुन्थे । ती क्षेत्रहरूमा विद्वान्हरू बसेर पठनपाठनको कार्य सम्पादन गर्ने गर्दथे । प्राचीन भारतीय परम्परामा पनि यसरी अग्रहारको रूपमा विद्वत्मण्डलीहरू बस्ने गाउँहरू छुट्ट्याउने व्यवस्था भएको

बुझिन्छ । भारतीय विद्वान् ए.एस.अल्टेकरको विचारअनुसार प्राचीन भारतमा स्थापित यस्ता अग्रहार क्षेत्रहरूमा विद्वान् ब्राह्मणहरू नै बस्ने गर्दथे (Altekar, 1957,p.106)

सरकारी क्षेत्रबाहेक सामाजिक संस्थाहरू पनि शिक्षाव्यवस्थाको सञ्चालन गर्न सक्रिय थिए । यस्तो एक संस्था तैत्तरीयशाखा गोष्ठी थियो । यो संस्थाले वैदिक अध्ययन -विशेष गरेर कृष्णयजुर्वेदको तैत्तरीय शाखाको अध्ययनको व्यवस्था गर्ने गर्दथ्यो । त्यस्तै लिच्छविकालीन अभिलेखमा उल्लेख भएको अर्चागोष्ठीले शिल्पशास्त्रको तालिम दिने काम गर्दथ्यो भने वादित्रगोष्ठीले बाजागाजा बजाउन सिकाउने काम गर्दथ्यो (वज्राचार्य, वि.सं.२०३० पृ. २८३, २८७) ।

तत्कालीन मठमन्दिरहरू तथा विहारहरूले पनि आफ्नो सम्प्रदायसम्बन्धी धार्मिक शिक्षा दिन्थे । प्राचीन नेपालका अनेकौँ विहारहरू बौद्धधर्मको केन्द्रका रूपमा रहेका थिए र तिनमा बौद्धशिक्षा प्रदान गरिन्थ्यो । युआनच्चाङले आफ्नो वर्णनमा नेपालका विहारहरूमा हीनयान र महायान दुवै सम्प्रदायका शास्त्रहरूको अध्ययन हुने गरेको तथ्य उल्लेख गरेका छन् । विहार ढाँचामा सङ्गठित नेपालका उत्तरी भेगका बौद्धगुम्बा वा मठहरूले पनि हिमाली भेगमा बौद्धशिक्षा परम्पराको संवर्धनमा योगदान दिए । बौद्धविहार र गुम्बाहरू राजाहरूका र जनसमुदायका उदार दानद्वारा परिपोषित थिए । प्राचीन अभिलेखहरूको अध्ययन गर्दा तुलनात्मक रूपमा संस्कृत शिक्षा दिने ऋषिकुल र गुरुकुलहरूभन्दा यी विहार र गुम्बाहरू सङ्गठनात्मक प्रणालीका दृष्टिले विशेष रूपमा सङ्गठित रहेको चर्चा पाइन्छ ।

वि.सं.६७० तिरको काठमाडौँ ज्याबहालनिरको एउटा अभिलेखमा भरताश्रम तथा वि.सं.७६२ तिरको शिवदेव द्वितीयको बलम्बूको अभिलेखमा गौतमाश्रमको उल्लेख गरिएको छ (वज्राचार्य, २०३० पृ. ३४४,५३६) । यसबाट लिच्छविकालमा यहाँ ऋषिमुनिहरूको आश्रमको अवशेष रहेको देखिन्छ । गोपालराजवंशावलीमा समेत नेपाल उपत्यकाको इतिहासको सुरुसुरुतिरै गौतम आदि केही ऋषिहरू यहाँ आउन लागेको कुरा उल्लिखित छ । यी सबै प्रसङ्गहरूबाट के स्पष्ट हुन्छ भने इतिहासको सुरुसुरुतिर केही ऋषिमुनिहरूले नेपाल उपत्यकामा आश्रम खोलेर बसेका थिए । यस सम्बन्धमा वाग्वतीनदीको नामको सम्बन्ध सोभै विद्यासँग रहेको र वाग्वतीनदीको किनारमा उहिले विद्वान् ऋषिमुनिहरू आश्रम खोलेर बसेको हुनसक्ने विचार धनवज्र वज्राचार्यको रहेको छ ।

नेपालमा देखिएका यी ऋषिआश्रमहरू प्राचीन धर्मशास्त्रहरूमा व्यवस्था गरिएअनुरूप नै विकसित भएका मान्न सकिन्छ । नेपालबाहिर गएर अध्ययन गर्ने चलन पनि त्यसबेला थियो । आठौँ शताब्दीतिर वैरोचन, कनकश्री तथा रत्नकीर्तिहरूले भारतको विक्रमशिल महाविहारमा गएर तन्त्रशास्त्रमा अध्ययन गरेका थिए (जवाली, २०१९, पृ. ३६८) । सातौँ शताब्दीमा नेपाल-तिब्बत सम्बन्ध भई हिमाली भञ्ज्याङ्गहरूबाट बाटो खुलेदेखि नै धेरै तिब्बतीहरू नेपालको बाटो भएर भारतका बौद्धकेन्द्रहरूमा अध्ययन गर्न जाने-आउने गर्दथे । धेरै भारतीय पण्डितहरू समेत नेपालको बाटो भएर नै तिब्बत जाने-आउने गर्न थालेका थिए । नेपाली पण्डित शीलमञ्जु सङ्घङ्गम्पोको दरवारमा बौद्ध धर्मग्रन्थ अनुवाद गर्ने कार्यमा नियुक्त पनि भएका थिए । प्राचीन भारतीय शैक्षिक केन्द्र नालन्दाका प्रकाण्ड विद्वान् शान्तरक्षित नवौँ शताब्दीको आरम्भतिर नेपाल आएका थिए र यतैबाट तिब्बत गई त्यहाँ केही दिन बसेर नेपाल फर्केका थिए । यो क्रम उनीपछि पनि निरन्तर चल्यै गएको

थियो (सांकृत्यायन, १९९६, पृ. ५) । यसरी नेपालको बाटो भई भारत-तिब्बत ओहोर दोहोर गर्दा ती विद्वान्हरूले नेपालमा समेत केही समय बसेर धेरैलाई शिक्षा दिने काम गरेका थिए ।

प्राचीन शिक्षण विधि: कथ्य-श्रव्य-परम्परा

प्राचीन समयमा लेखनकला विकास नहुञ्जेलसम्म शिक्षण मूलतः कथ्य-श्रव्य-परम्परामा आधारित थियो जसलाई आजको भाषामा घोक्न्ती विद्या भन्न सकिन्छ । पुस्तकको सहायता विना नै विद्याज्ञान प्रदान गर्ने महत्वपूर्ण विधिको निर्माण हाम्रा प्राचीन आचार्यहरूले गरेका थिए । कथ्य-श्रव्य-परम्परा भन्दैमा आफूलाई जसरी मन लाग्यो त्यसरी नै वेदादिशास्त्र पढ्न पाईदैनथ्यो । पद क्रम सबै मिलाएर नियमबद्ध भएर मात्र वेद पढ्नु पर्दथ्यो । त्यसैले पनि लामो समयसम्म वेद जस्ताको तस्तै समाजमा सुरक्षित रहिरहन सकेको हो । गुरुको उपस्थितिमा मात्र नियमबद्ध भएर वेद पढ्न सम्भव थियो । शिक्षण मूलतः कथ्य-श्रव्य-परम्परामा आधारित भएको हुँदा नै ऋग्वेदमा विद्यार्थीले गुरुवाक्यलाई एउटा भ्यागुतो कराउँदा अरू भ्यागुताहरू कराएसरह दोहोर्न्याउने गरेको उल्लेख पाइन्छ (ऋग्वेद, ७ : १०३:५) । यस उल्लेखबाट के स्पष्ट हुन्छ भने गुरुले विद्यार्थीहरूलाई घोकाएर आफ्नो ज्ञान प्रदान गर्ने गर्दथे । पठनपाठन कार्यमा पुस्तक वा लेखोटको सहायता लिईदैनथ्यो । मौखिक शिक्षा नै सर्वोच्च र सस्तो थियो । प्राचीन युगमा लेख्ने सामग्री र लेखिएका ग्रन्थ पाउन अत्यन्तै दुर्लभ थियो र पाइए पनि ज्यादै महँगो हुने भएकाले नै शिक्षण मौखिक रूपमा चलेको थियो । त्यसैले प्राचीनकालदेखि नै शिक्षाव्यवस्थामा गुरुको स्थान विशेष रूपमा महत्वपूर्ण हुने गरेको थियो । प्राचीन शास्त्रहरूले गुरुलाई दोस्रो पिता मानेका छन् । हिन्दूहरूका निमित्त खाइएका ऋषिऋण, पितृऋण र देवऋण आदि तीन ऋणहरूमध्ये ऋषिऋणको व्यवस्थाबाट पनि गुरुको विशेष महत्त्व भएको थाहा पाउन सकिन्छ । जबसम्म एउटा हिन्दूले गुरुकुलमा गएर अध्ययन गर्दैन तबसम्म ऊ ऋषिऋणबाट मुक्त हुन सक्तैन भन्ने सिद्धान्त हाम्रा शास्त्रहरूले व्यक्त गरेका छन् । कतिपय शास्त्रहरूले त गुरुलाई बाबुआमा भन्दा पनि उच्च स्थानमा राखेर वर्णन गरेका छन् (मनुस्मृति, २ : १४६) । त्यतिखेर पढाउने शिक्षकलाई आचार्य, उपाध्याय, गुरु आदि अनेक शब्दले सम्बोधन गर्ने चलन थियो ।

वर्तमान शिक्षाप्रणालीमा प्रशासनिक पक्षको बाहुल्यता बढी मात्रामा हुने भएकाले शिक्षक र विद्यार्थी नजीक रहेर पनि यी दुईका बीचमा निकटतम सम्बन्ध स्थापित हुन सकेको छैन । तर प्राचीनयुगमा त्यस्तो केही थिएन । त्यस युगमा शिक्षा दिने र लिने दुई वर्ग मात्र भएकाले यी दुवैका बीचमा निकटतम सम्बन्ध स्थापित भएको हुन्थ्यो । गुरु र चेलाबीच केकस्तो सम्बन्ध हुनुपर्दछ भन्ने सम्बन्धमा प्राचीन शास्त्रहरूले विस्तारपूर्वक उल्लेख गरेका छन् ।

वैदिक युगदेखि नै शिक्षकको स्थान देवताका रूपमा अत्यन्त आदरयुक्त, गरिमामय र प्रतिष्ठित थियो । आफूले हासिल गरेको ज्ञानका आधारमा शिक्षक पूर्ण सम्मानित व्यक्ति मानिन्थ्यो । अथर्ववेदले गुरुलाई आध्यात्मिक पिता भनेर नै सम्बोधन गरेको छ भने मनुस्मृतिमा पनि गुरुलाई पिताकै दर्जामा राखिएको छ । मनुस्मृतिमा उल्लेख भएअनुसार हरेक व्यक्तिको जन्म दुईपल्ट हुन्छ: शारीरिक रूपले मानिसको जन्म पहिलोपल्ट माताको गर्भबाट हुन्छ भने उसको वास्तविक समाजयोग्य जन्म भने गुरुबाट शिक्षा ग्रहण गरेपछि मात्र हुन्छ । त्यसैले गुरुको स्थान पितृवत् वा पिताभन्दा पनि उच्च भनिएको हो । पितातुल्य भएकै कारणले गुरुको स्मृतिमा पिण्ड र तर्पण दिने गरिएको हो । श्वेताश्वेतर उपनिषद् र आपस्तम्भ धर्मसूत्रले त गुरुलाई ईश्वरकै दर्जा

दिएको पाइन्छ, र गुरुलाई परम श्रद्धामय मान्दै शिष्यले गुरुलाई भगवान्सरह मान्नुपर्दछ, भन्ने उल्लेख गरेका छन् । गुरुको आदरसम्मानका निमित्त प्राचीन शास्त्रहरूमा चर्चा भएअनुसार गुरुका अगाडि खुट्टा पसारेर बस्न नहुने, गुरुका अगाडि खोकन, हाँस, हाई गर्न नहुने, औंला भाँचन नहुने, गुरुभन्दा तल आसनमा बस्नुपर्ने, गुरुको नक्कल, खिसी गर्न नहुने, गुरुको नाम लिँदा श्री, भट्ट वा आचार्यजस्ता सम्मानसूचक शब्द जोडेरमात्र लिनु पर्ने जस्ता कुराहरू उल्लेख गरेका छन् । जुनसुकै अवस्थामा पनि गुरु आदरणीय हुने, गुरुप्रति आक्रोश र अमान्यता गर्न नहुने, गुरुहत्या जुनसुकै प्रायश्चित्तले पनि नपखालिने र यस्तो पापकर्मका निमित्त हजारौं वर्षसम्म कठोर नर्कमा बस्नुपर्ने विधान धर्मशास्त्रहरूले गरेका छन् । यसरी प्राचीन शास्त्रहरूले अध्यापनमा लागेका गुरुहरूको प्रतिष्ठाका निमित्त निश्चित विधानहरू तर्जुमा गरेका थिए । यस्ता विधानहरूका सम्बन्धमा एकथरी आधुनिक विद्वान्हरूको राय के छ भने यी सबै शास्त्रीय विधानहरू वास्तवमा शिष्यको हृदयमा गुरुप्रति पूज्यता र अत्यधिक सम्मान जगाउनका निमित्त निर्माण गरिएका हुन्, ताकि गुरुले आफ्नो मनोवैज्ञानिक प्रभाव शिष्यमाथि स्थापित गर्न सकोस् र विद्यार्थीको सही प्रशिक्षण हुन सकोस् (Prabhu, 1979,p.122-24) ।

नेपालमा पनि प्राचीनकालदेखि नै गुरुप्रति आदर-सम्मान गर्ने चलन थियो । मध्यकालमा पनि यो परम्परा निरन्तर रूपमा कायम रहेको पाइन्छ । पूर्वमध्यकालदेखिकै विभिन्न प्रमाणहरूबाट गुरुप्रति सम्मान व्यक्त गर्न देवप्रसाद निर्माण गरेका, देवदेवीका मूर्ति स्थापना गरेका तथा अन्य परोपकारी कार्य गरेका उदाहरणहरू पाइन्छन् । आमाबाबुप्रति मान्यता तथा गुरुप्रति भक्ति दर्साउनु त्यसबेला सामाजिक कल्याणको अभीष्ट अङ्ग मानिन्थ्यो ।

यसरी प्राचीन समयमा शिक्षण मूलतः कथ्य-श्रव्य-परम्परामा आधारित भएकै कारणले गुरुको विशेष महत्व रहेको हो । यो शिक्षा प्रणालीको एउटा ठूलो पक्ष के भने यसमा घोकनेमात्र काम बढी हुन्थ्यो । लिपिको आविष्कार नभएको अवस्थामा ज्ञानलाई भविष्यमा सुरक्षित राख्न घोकन्ती विद्या नै महत्वपूर्ण आधार थियो । तर वेदाध्ययनका निश्चित नियम थिए जसमा घोकनेमात्र कामलाई प्राथमिकता दिइँदैनथ्यो । वेदाध्ययनमा मुख्यरूपमा पालना गर्नु पर्ने पाँच कुराहरू बताइएका छन्- वेद कण्ठस्थ गर्नु, त्यहाँ लेखिएका मन्त्रहरूको अर्थ विचार गर्नु, वारम्बार दोहान्याएर पढ्नु, जप गर्नु (जप गर्नु भनेको मनमनै स्मरण गरिरहनु) र अर्कोलाई पढाउनु । यी पाँच आधारहरू यस्ता थिए जसले वेदलाई बिसर्ग दिँदैनथ्यो । यही परम्पराले गर्दा नै शदीयौंसम्म वैदिक साहित्यहरू सुरक्षित हुन सकेका हुन् । वेद बिसर्गु भनेको मद्यपान गरेसरहको पापको भागी बन्नुहुन्थ्यो (मनुस्मृति, ११: ५६) । अझ याज्ञवल्क्यले त वेद बिसर्गुलाई ब्रह्महत्यासमान मानेका छन् (याज्ञवल्क्यस्मृति, ३:२८८) । एघारौं शताब्दीमा भारत आएका अरबी विद्वान् अल्बेरुनीले समेत तात्कालिक समाजमा वैदिक ग्रन्थहरूको अध्ययन घोकेर कण्ठ पार्ने परिपाटीमा सीमित रहेको तथ्यतर्फ औंल्याएका छन् । यो सबैको आसय एउटै मात्र थियो- प्राचीन विद्वान्हरूले प्राप्त गरेको ज्ञानलाई शदीयौंसम्म सुरक्षित राख्ने । अब लिपिको आविष्कार नभएको हुँदा कण्ठस्थ गर्नु, वारम्बार दोहान्याएर पढ्नु, जप गर्ने शैलीमा मनमनै स्मरण गरिरहनु र अर्कोलाई पढाउनु जस्ता काम गरेर मात्र प्राप्त ज्ञानलाई सुरक्षितरूपमा पुस्ताहस्तान्तरण गर्न सकिन्थ्यो । यति भएता पनि शिक्षार्थीहरूले सम्पूर्ण शास्त्रहरू घोकेर कण्ठ पार्न सके पनि अर्थ भने सबैले गर्न सक्दैनथे । त्यसकारण जसले अर्थसमेत बुझेर पठनपाठन गर्दथ्यो उ नै गुरु बन्न सक्थ्यो । धेरैले त वेद नै बिसर्गु गरेका थिए । स्वयं अल्बेरुनीले समेत धेरैले वेद बिसर्गु गरेको सङ्केत गरेका छन् (मिश्र, १९६८, पृ.१७०) ।

पुस्तकप्रतिको नकारात्मक धारणा

प्राचीन युगमा शिक्षण मूलतः कथ्य-श्रव्य-परम्परामा आधारित भए पनि लिपिको आविष्कार भएपछि यदाकदा पुस्तक लिपिवद्ध गर्ने चलन नभएको पनि होइन, तर त्यस प्रथालाई आरम्भमा समाजले सहर्ष स्वीकार गरेको थिएन । नारदका कथनअनुसार *पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसंनिधौ, भ्राजते न सभामध्ये जाणगर्भ इव स्त्रिया* अर्थात् जो व्यक्ति गुरुको सट्टा पुस्तकका आधारमा पढ्ने गर्दथ्यो, त्यो व्यक्ति सभासमारोहमा अशोभनीय मानिन्थ्यो (काणे, १९८०, पृ. २४२) । वृद्ध गौतमले पनि वेदलाई लिपिवद्ध गरेर बेच्ने कार्यको भर्त्सना गरेका छन् । याज्ञवल्क्यका सम्बन्धमा लेख्ने सन्दर्भमा अपराकले त *वेद, वेदाङ्ग, स्मृति, इतिहास, पुराण, नीतिशास्त्र* जस्ता प्राचीन ग्रन्थहरू बिक्री गर्नेहरूले विभिन्न प्रकारका प्रायश्चित्त गर्नु पर्ने धारण नै व्यक्त गरेका छन् । महाभारतमा त वेद लिपिवद्ध गर्नेलाई नर्कको वास हुने सम्म पनि भनिएको छ । पुस्तकको प्रयोगका सम्बन्धमा के पनि भनिएको छ भने *द्यूतं पुस्तकशुश्रुषा नाटकाशक्तिरेवच, स्त्रियस्तन्त्री च निद्रा च विद्याविघ्नकराणि षट्* अर्थात् ज्ञानप्राप्तिका मार्गमा अवरोध सिर्जना गर्ने छ, कुलतहरूमा जूवा, स्त्री, निद्रा, नाचगानप्रतिको आसक्ति, आलस्य र पुस्तक पनि एक हो (काणे, १९८०, पृ. २४२) । यसबाट के देखिन्छ भने प्राचीन समाजमा पठनपाठन पूर्ण रूपले मौखिक थियो । सो समयमा पुस्तक प्राप्त हुन नसक्ने अवस्था भएको हुँदा गुरुको वचनलाई नै महत्वपूर्ण स्रोत मानेर ज्ञान आर्जन गर्ने गरिएको थियो । गुरुबाट प्राप्त हुने ज्ञान र पुस्तकबाट प्राप्त हुने ज्ञानको तुलना नै हुन सक्तैनथ्यो । पुस्तकबाट प्राप्त हुने ज्ञान भनेको सिमित हुन्थ्यो जवकी गुरुले विविध ढङ्गले बुझाएर तथा तुलना गरेर सिकाउने हुँदा गुरुको वचनलाई नै महत्वपूर्ण मान्ने गरिन्थ्यो । त्यसैले पनि पुस्तकलाई सजिलै स्वीकार नगरिएको हो ।

पुस्तक लेखनको अभ्यास

सभ्यताको विकासका साथै मानिस निरन्तर नयाँनयाँ खोजीमा लागिरेह्यो । ऋण्डै तीनहजार वर्ष पहिले नै मानिसले लेखनकलाको विकास गरेको तथ्य मेसोपोटामिया, इजिप्ट, सिन्धुघाटी जस्ता विश्वका प्राचीन सभ्यताहरूमा प्राप्त लेखनका प्रमाणहरूले पुष्टी गरेका छन् । ऋण्डै ईशापूर्व १८०० वर्ष अगाडि नै मिश्रमा पेपिरसमा र मेसोपोटामियामा माटाका पाटीहरूमा पुस्तक तयार गर्ने गरेको पाइन्छ । लेखनकलाको विकास भएपछि प्राचीन सभ्यताको समयताका नै 'सेमेटिक क्षेत्र (वर्तमान अरब क्षेत्र, अफ्रिकाको उत्तरी क्षेत्र र मध्यपूर्वको समग्र क्षेत्र) र यसको उत्तरतर्फको युरोप क्षेत्रमा उचाइ बढी र चौडाइ कम हुने किसिमको आकार र ढाँचाका पुस्तकहरू निर्माण हुने गर्दथे' (आचार्य, वि.स. २०७४, पृ. ५१) । तर यसरी लेख्ने अभ्यास भए पनि लामो समयसम्म सर्वसाधारणको पहुँचमा यो पद्धति जान सकेको थिएन ।

समयका अन्तरालमा लेखनकलाको विकास हुँदै गएपछि पुराना विद्वान्हरूका ज्ञानलाई लिपिवद्ध गर्दै जाने परिपाटी बस्यो । वेद, धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्र, इतिहास, पुराण आदि सबै पक्षसँग सम्बन्धित ग्रन्थहरू तयार हुँदै गए र पाठ्यसामग्रीका रूपमा समेत हस्तलिखित ग्रन्थहरू प्रयोग हुन थाले । मध्यकालमा आइपुग्दासम्म ग्रन्थलेखन परिपाटी ज्यादै परिष्कृत भइसकेको थियो । नेपालको मध्यकालीन शैक्षिक गतिविधिको एउटा उल्लेखनीय पक्ष नै त्यसबेलाका मानिसहरूको पुस्तकप्रेम हो । मध्यकालमा विवाह, व्रतबन्ध तथा अरू अनेक अवसरमा आफैँ पुस्तक लेखेर वा अरूलाई लेखाएर आफ्नालागि सङ्ग्रह गरेर राख्ने चलन थियो । यस किसिमका थुप्रै ग्रन्थहरू राष्ट्रिय अभिलेखालय र अन्य पुस्तकालयहरूमा सङ्ग्रहित छन् । वि.सं. १२११ मा राजा गांगेयदेवका

पालामा तिरहुत राज्यमा बसेर नेपालवासी आनन्दका लागि श्रीकरका छोरा गोपतिले *वाल्मीकीरामायण* तयार गरेका थिए । पुरानो देवनागरी लिपिमा लेखिएका यो हस्तलिखित रामायणको प्रति विश्वमा सबैभन्दा पुरानो मानिन्छ (नेपाल, २०४०, पृ. ५४) । त्यस्तै जयस्थिति मल्लका महामन्त्री जयत मूल्मीका लागि भनेर मणिकले *मानवन्यायधर्मशास्त्र* र *नारदस्मृति* एवं महामन्त्रीका छोराका निमित्त *अमरकोश* जस्ता ग्रन्थहरू नेवारीमा उल्या गरी तयार पारिदिएका थिए । पाटनका महापात्र जयसिंहका लागि जयतले *महीरावणवध* नाटक लेखेका थिए (नेपाल, वि.सं. २०४०, पृ. ५४) ।

मल्ल राजाहरूले आफैँ लेखेका थुप्रै ग्रन्थहरू अभिलेखालयमा राखिएका छन् । प्रायः हरेक मल्ल राजाहरूले विभिन्न भाषामा निकै ग्रन्थहरू तयार पारेको तथ्य प्राप्त हस्तलिखित ग्रन्थहरूबाटै थाहा पाउन सकिन्छ । यी राजाहरूले संस्कृतका प्रसिद्ध ग्रन्थहरू *रामायण*, *महाभारत*, *देवीभागवत*, तथा विभिन्न *पुराण*हरूका कथामा आधारित गरेर निकै नाटकहरू तयार पारेका थिए । जगज्योति मल्लले तयार गरेका *हरगौरीविवाह नाटक* तथा *कुञ्जविहारी नाटक*, जितामित्र मल्लका *मदालसाहरण नाटक*, *गोपीचन्द्र नाटक*, *अश्वमेध नाटक*, *जैमिनी भारत नाटक*, *भूपतीन्द्र मल्लका उषाहरण नाटक*, *कंसवधोपाख्यान नाटक*, *नलचरित्र नाटक*, *महाभारत नाटक*, *पशुपतिप्रादुर्भाव नाटक* आदि तथा रणजीत मल्लका *इन्द्रविजय नाटक*, *उषाहरण नाटक*, *कृष्णचरित्र नाटक*, *रामायण नाटक*, *वाल्मीकी रामायण*, *रुक्मिणीहरण* आदि भक्तपुरका मल्ल शासकहरूले तयार पारेका नाट्यकृति हुन् । यी नाटकहरूमा जगज्योति मल्लले तयार गरेका दुई नाटकहरू *हरगौरीविवाह नाटक* र *कुञ्जविहारी नाटक*लाई सिल्भाँ लेभीले महाकवि कालिदास र भवभूतिका सुखान्त नाटकभन्दा भिन्न प्रकृतिका भएका उत्कृष्ट स्वरूपका रहेको मानेका छन् (लेभी, २००७, पृ. १६५) ।

कान्तिपुर र ललितपुरका मल्ल राजाहरूले लेखेका थुप्रै ग्रन्थहरू पनि अभिलेखालयमा सङ्ग्रहित छन् । नाटक, स्तोत्र तथा गीत/गजलसम्बन्धी मल्लकालीन ग्रन्थहरू निकै मात्रामा प्राप्त छन् । यसबाट त्यसबेला ग्रन्थ तयार गरेर सङ्ग्रह गर्ने चलन निकै व्याप्त भएको पाइन्छ । राजाहरू मात्र नभएर तात्कालीन उच्च पदस्थ राजकर्मचारी तथा धनीमानी व्यक्तिहरूले पनि आफ्ना निमित्त ग्रन्थ लेखेर वा लेखाएर घरघरमा राख्ने गर्दथे । भक्तपुरका राजा रणजीत मल्लको विवाह हुँदा मात्र १६ थान पुस्तक लेखाइएको थियो (वैद्य, वि.सं. २०५२, पृ. २९-३५) ।

लिपिकारहरू

प्राचीन तथा मध्यकालीन समयमा हिजोआजको जस्तो छापाखाना आविष्कार भएको थिएन; त्यसैले पुस्तक किन्न पाइँदैनथ्यो । आफैँले मड्याएको कागजको ट्यासफु बनाई आफैँले सार्नुपर्दथ्यो । गुरु खुसी भएमा गुरुले पनि पुस्तक लेखिदिने गर्दथे । राजा महाराजाहरूले आफ्ना गुरुपुरोहित, राजज्योतिषी तथा आफ्ना आश्रयमा रहेका पण्डितहरूद्वारा लेखाउँथे । कतिपय अवस्थामा पण्डितहरू आफैँ राजा, रानी तथा युवराज आदिलाई खुसी बनाउन उनीहरूको गुणगान गाई आफैँ ग्रन्थहरू लेखेर चढाउने गर्दथे । यसका साथै त्यसबेला पेसेवर लिपिकारहरू पनि देखिइसकेका थिए; जसलाई केही आर्थिक लाभ गराएर पनि ग्रन्थ सार्न लगाइन्थ्यो । यी लिपिकारहरू आफूलाई कायस्थ भन्ने गर्दथे । ने.सं. २८६ (वि.सं. १२२२) मा लेखिएको *गण्डव्यूह* नामक ग्रन्थ सार्ने पशुपतिसुरले आफूलाई कायस्थ भनेका छन् भने ने.सं. २९० (वि.सं. १२२७) को *अष्टसहस्रिकाप्रज्ञापारमिता* ग्रन्थ सार्ने जीवधर सिंह पनि कायस्थ नै कहलिएका थिए (Regmi, 1965, p. 142) । ने.सं. ३४२ (वि.सं. १२७८)

को विद्यावली ग्रन्थ तयार गर्ने महादेवले आफूलाई कायस्थ लेखक भनेर सम्बोधन गरेका छन् (Regmi, 1965, p. 219) । यसरी पेसेवर लेखकहरू पनि त्यसबेला देखिएका थिए । सुरुमा लेखन्दासको कार्य गरी जीविका चलाउँदै आएका यी कायस्थहरू पछाडि जयस्थिति मल्लको समयसम्म आइ पुग्दा एउटा जातिकै रूपमा देखिन थालिसकेका थिए । त्यसैले जयस्थिति मल्लले गरेको सामाजिक सुधारमा पनि यी कायस्थहरूलाई एउटा छुट्टै जातिका रूपमा गणना गरेर “सतको मोहर लेख्नु, दानपत्र, सुकीविक्रीपत्र, तमसुक, भाखापत्र गैह्र लेखौट लेख्नु, दस्तुर लिनु” भनिएको छ (लम्साल, वि.सं. २०२३, पृ. ४९) ।

यी कायस्थहरू काठमाडौं उपत्यकामा दक्षिण तराई भेगबाट आएका थिए । नेपालका विभिन्न क्षेत्रबाट पाइएका हस्तलिखित ग्रन्थहरू तथा सरकारी चिठीपत्रहरूमा समेत मैथिली, भोजपुरी, नेपाली आदि भाषाको मिश्रण जुन ढङ्गले पाइन्छ, यसको मूल कारण यिनै कायस्थहरू हुन् । मधेसतिरका कायस्थहरू यहाँ आएर लेखनदास भएर लेखापढीको काम चलाउने हुनाले यस्तो भाषागत खिचडी बन्न गएको हो । काठमाडौं उपत्यकाका शासकले गोरखा वा तराईका शासकलाई होऊन् वा गोरखाका शासकले उपत्यकाका शासकलाई लेखेको पत्र होऊन्; तिनमा यिनै कायस्थहरूको भाषाको प्रभाव परेको देखिन्छ । काठमाडौं उपत्यकामा मात्र नभएर तराईमा आफ्नो राज्य भएका सेन राजाहरूका दरबारमा समेत कायस्थहरूको बोलवाला रहेको थियो । ग्रन्थ सार्ने मात्र नभएर सरकारी चिठीपत्रहरूसमेत यी कायस्थहरूद्वारा लेखाइने गरेको बुझिन्छ । काठमाडौं उपत्यकामा बस्ने कायस्थहरू भने मल्लकालका उत्तरार्धतिर आइपुगेपछि कसजु कहिन थालेको पाइन्छ ।

कायस्थहरूका अतिरिक्त विभिन्न स्वदेशी तथा विदेशी विद्वान्हरू पनि पुस्तक लेखन कार्यमा संलग्न थिए । पूर्वमध्यकालको सुरुतिरको एक ग्रन्थ *चक्रसम्बरतन्त्र* तयार गर्ने आचार्य जयभद्रम् श्रीलङ्काबाट यहाँ आएका थिए (Shastri, 1905, p. 48-49) । ने.सं. ३०३ (वि.सं. १२३९) को *चरकसंहिता* ग्रन्थ तयार पार्ने लेखक भारतको चन्डोलका बासिन्दा थिए (Regmi, 1965, p. 640) । ने.सं. ३०३ (वि.सं. १२७३) को *अमृतेश्वरपूजा* नामक ग्रन्थ तयार गर्ने ब्राह्मण गुजरात निवासी थिए (Regmi, 1965, p. 640) । त्यस्तै काशिमरबाट आएका एक पण्डितले ने.सं. २६४ (वि.सं. १२००) मा *अष्टसहस्रिकाप्रज्ञापारमिता* लेखेका थिए (Regmi, 1965, p.640) । नेपाल अधिराज्यका अतिरिक्त भारतका विभिन्न सहरहरूबाट पनि ग्रन्थ लेखाएर ल्याउने गरिन्थ्यो । विशेष गरेर काशीमा लेखिएका ग्रन्थहरू यहाँ ल्याउने चलन बढी थियो । काठमाडौं यज्ञाल दक्षिणटोलमा बस्ने भट्ट श्री शैवाचार्य अमृतमित्रले बनारस गएर *कालोत्तरतन्त्र* नामक ग्रन्थ लेखाएर ल्याएका थिए । काशीमा लेखिएका केही ग्रन्थहरू गोरखामा पनि पाइएका छन् । वि.सं. १६८८ मा तयार गरिएको पुस्तक *विष्णुसहस्रनामस्तोत्र* तथा वि.सं. १७८६ को अर्को ग्रन्थ *कविकर्पटीकरचना* पनि काशीमा नै लेखिएका थिए (पन्त, वि.सं. २०४५, पृ. ६६१, ७५२) ।

यसरी धेरै प्रकारका ग्रन्थहरू नेपालमा पनि तयार भए । पूर्व मध्यकालमा नेपालबाट तिब्बततिर पैठारी हुने महत्वपूर्ण वस्तुहरूमा बौद्धधर्मसँग सम्बन्धित धार्मिक ग्रन्थहरू अत्यधिक भएको तथ्यबाट पनि नेपाल ग्रन्थलेखनको अन्तराष्ट्रिय केन्द्रजस्तै बनेको थियो भन्न सकिन्छ (दाहाल र अरु, वि.सं. २०७५, पृ. ७५) ।

लेखन सामग्रीहरू

कागतको व्यापक प्रचलन हुनुभन्दा अगाडि भुर्जपत्र, ताडपत्र, सुतीकपडा, काष्ठपट्ट, छाल, शिला, इँट र धातु नै प्रमुख लेखनसामग्री थिए तापनि नेपालमा पाइएका ग्रन्थहरू ताडपत्र र कागतमा नै बढी मात्रामा तयार गरिएका छन् । युरोपमा चलेको पेपिरस वा संस्कृत वाङ्मयमा वर्णन भएजस्तो छालामा ग्रन्थ तयार गर्ने

परिपाटी नेपालमा थिएन । त्यस्तै भोजपत्र पनि नेपालमा लोकप्रिय भएन । ताडपत्रको प्रयोग भने नेपाल तथा भारतमा अत्यधिक लोकप्रिय रहेको थियो । यस्तो लेखनसामग्री बनाउँदा ताडवृक्षका पातलाई विशेष परिमार्जन गरेर लेखनयोग्य बनाइन्थ्यो (ओझा, १९९५, पृ. २, १४३) । यसरी परिमार्जन गर्दा पातलाई सुकाउने, सुकेपछि पानीमा उमालेर या ढड्याएर तिनलाई पुनः सुकाउने, शफ्ले घोटेर चिल्लो बनाउने, निश्चित नापका समान टुक्राहरू बनाउने र लेखनयोग्य तुल्याउने गरिन्थ्यो । यसरी तयार भएको ताडपत्रमा लेख्ने दुईथरी पद्धतिहरू यहाँ प्रचलित रहेको तथ्य शंकरमान राजवंशीले प्रकाश पारेका छन् (राजवंशी, १९७४, पृ. ३०) । त्यसमध्ये एक थियो ताडपत्रको पानाको सतहमा कालो मसी र कलमले लेख्ने परिपाटी । दोस्रो थियो, दक्षिणभारतीय चलनअनुसारको ताडपत्रमा तीखो कलमले अक्षर कुँदैर ती अक्षरहरूमा मसी भर्ने पद्धति । यसरी अक्षर कुँदैर मसी भर्दा पूरै पानामा गोल, गाजल, मसी दलिन्थ्यो र पछि कपडाले पुछ्दा वर्णहरूका कुँदिएका प्वालहरूमा मसी भरिन्थ्यो । यसबाट अक्षरहरू स्पष्टसँग देख्न सकिन्थ्यो । नेपालमा दुवै प्रकारका ताडपत्रका ग्रन्थहरू पाइएका छन् तापनि अक्षर खोपेर मसी भरी ग्रन्थ तयार पार्ने दक्षिणभारतीय चलन त्यति लोकप्रिय हुनसकेको देखिँदैन । यसरी लेख्ने कार्य सकिएपछि पानाका छेउमा प्वाल पर्ने तथा ती पानाहरूका प्वालमा डोरी घुसाएर बाँधी पुस्तकको स्वरूप दिने प्रचलन रहेको थियो (राजवंशी, १९७४, पृ. ३०) । त्यस्ता पुस्तकको बाहिरी गाताचाहिँ काठका लगाइन्थे भन्ने कुरा प्राप्त हस्तलिखित ग्रन्थहरूको निरीक्षणबाट थाहा पाउन सकिन्छ ।

विश्वमा ताडपत्रग्रन्थको सर्वप्राचीन नमुना इसाको दोस्रो शताब्दीसम्मको पाइएको छ (ओझा, १९९५, पृ. २, १४३) भने नेपालमा सातौँ शताब्दीदेखि कागसमा लेख्ने ग्रन्थहरू उपलब्ध भएको तथ्य राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको *स्कन्दपुराण* ग्रन्थका आधारमा हरप्रसाद शास्त्रीले उल्लेख गरेका छन् (Shastri, 1905, p. 2, 52) । त्यसपछि बेलायतको क्याम्ब्रिज विश्वविद्यालय पुस्तकालयमा रहेको संवत् २५२ (वि.सं. ८८५) को *परमेश्वरतन्त्र* तथा केशरपुस्तकालयमा रहेको वि.सं. ९३४ को *सहोत्तरतन्त्र* ताडपत्रका पुराना ग्रन्थ मानिन्छन् (Bendall, 1883, p. xxix. Introduction) । यसरी सातौँ शताब्दीदेखि देखिएको ताडपत्र लेखन पद्धति नेपालमा कागसको प्रवेश भएपछि पनि सानातिना तमसुक र टिपोटजस्ता फुटकर एवम् व्यावहारिक लेखनमा अठारौँ शताब्दीसम्म पनि उपयोग भएको देखिन्छ ।¹

लेखनकार्यमा प्रयोग भएको अर्को सामग्री कागस हो । विश्वमा कागस बनाउने सीपको आविष्कार सर्वप्रथम चीनमा इ. १०५ मा भएको हो । कालान्तरमा चीनबाटै यो उद्योग अरब हुँदै सारा संसार भरि फैलिएको थियो (रेग्मी, वि.सं. २०६०, पृ. २८) । नेपालले सातौँ शताब्दीतिर कागस बनाउने कला चीनबाट सिकेको थियो । नेपालले चीनबाट सातौँ शताब्दीतिरै यो कागस बनाउने कला सिकेको हुन सक्ने विश्वासका सम्बन्धमा जगदीशचन्द्र रेग्मी (वि.सं. २०४०, पृ. ३९) ले भनेजस्तै अंशुवर्माको शासनकालपछि र खासगरी नरेन्द्रदेवका पालामा चीनसित घनिष्ठ सम्पर्क भई राजदूतमण्डलीहरूको आवत जावत बढ्न थालेपछि नेपालीहरूले यो कला सिकने अवसर पाएको हुन सक्तछ । यसै सम्बन्धमा एकथरी विद्वानहरूको राय के छ भने भृकुटीको विवाह तिब्बतमा भएपछि उनैको सौजन्यताले नेपालीहरूले कागस बनाउने कला सिकेको हुन सक्तछ (दाहाल र अरु, वि.सं. २०७५, पृ. २८) ।

¹ राष्ट्रिय अभिलेखालयमा यस्ता ताडपत्रहरू सयौँको सङ्ख्यामा सङ्ग्रहित छन् । शंकरमान राजवंशीको सम्पादनमा यस्ता ताडपत्रहरूको संगालो दस भोलुम प्रकाशित भइसकेका छन् । द्रष्टव्यः शंकरमान राजवंशी, *भूमिसम्बन्धी तमसुक-ताडपत्र*, काठमाडौँ : राष्ट्रिय अभिलेखालय, २०४१ ।

दसौं शताब्दीपछि, भारतले नेपालबाट यो कला जान्न सकेको विश्वास एकथरी विद्वान्हरूले गरेका छन् (रेग्मी, वि.सं. २०२६, पृ. १५२) । केही विद्वान्हरूले भने मध्यकालतिरको कागतको एउटा ग्रन्थमा पाचौं शताब्दीताका उत्तरभारतमा चलेको लिपिमा लेखिएका कागतका केही पृष्ठहरू मध्यएसियामा पाइएको जानकारी दिएका छन् (ओझा, १९९५, पृ. १४३) । तर सो कागज कहाँ बनेको हो र ग्रन्थ लेखिएको निश्चित समय कुन हो भन्ने सम्बन्धमा मत्थैकता देखिएको छैन । त्यसकारण भारतले नेपालबाट नै यो कागत बनाउने कला सिकेको हुनसक्ने कुरा मध्यकालभरि नेपाली कागतहरू भारतका विभिन्न सहरहरूमा पुग्ने गरेको तथ्यबाट पनि अनुमान गर्न सकिन्छ । तर भारतले कागत बनाउने कला सिकेको भएता पनि नेपालको जस्तो उच्च कोटीको कागत भने बनाउन सकेको थिएन । त्यसैले नेपालले शुरुमा चीनमा उत्पादित कागत भारततिर पठाउने गर्दथ्यो भने पछि चीनकोभन्दा राम्रो बनाएर आफ्नै उत्पादनका कागत भारततिर पठाउने गरेको बुझिन्छ । मध्यकालको इतिहास हेर्दा पनि मध्यकालभरि नेपाली कागतहरू भारतका विभिन्न सहरहरूमा पुग्ने गरेको देखिने तथ्यबाट पनि यो कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ । भारतमात्र नभएर मध्यकालमा नेपाली कागत तिब्बतका विभिन्न क्षेत्रमासमेत ज्यादै लोकप्रिय भएको तथ्यबारे एकथरी विद्वान्हरूले ध्यानाकर्षण गराएका छन् (रेग्मी, वि.सं. २०४०, पृ. ३९) । यसर्थ नेपाली कागत उच्चकोटीको भएको जान्न सकिन्छ । नेपाली कागत प्राचीन कालदेखि नै स्थानीय रूपमा पाइने वनस्पतिको लोक्ताबाट बनाइन्थ्यो ।

प्राचीन कालदेखि नै नेपाली कागत बनाउँदा स्थानीय रूपमा पाइने वनस्पतिको लोक्ताबाट बनाइन्थ्यो । यो निकै उच्चकोटीको बन्थ्यो । त्यसैले मध्यकालमा नेपाली कागत भारत र तिब्बतका विभिन्न क्षेत्रमा ज्यादै लोकप्रिय भएको तथ्यबारे विद्वान्हरूले ध्यानाकर्षण गराएका छन् (रेग्मी, वि.सं. २०४०, पृ. ३९) । यसर्थ नेपालमा लेखनको एउटा महत्त्वपूर्ण माध्यम कागत बन्न गएको हो ।

कागत बन्दा केही पातलो रूपमा बन्ने हुँदा यसलाई लेखनयोग्य बनाउन पातलो कागतका अनेक ताउलाई माड वा गुँदले मड्याएर बाक्लो बनाइन्थ्यो र विभिन्न प्रकारका रङ्गले रङ्गाएर लेखनयोग्य बनाइन्थ्यो । कागत रङ्गाउँदा हरिताल वा नीलोलुथो दलेर पहेँलो र नीलोकालो गरी दुई रङ्गको मात्र प्रयोग भएको देखिन्छ । यस्ता कागतमा लेख्दा नीलो कागतमा भए हलुका सेतो र पहेँलो रङ्ग तथा पहेँलो कागतमा भए कालो मसी प्रयोग गरिएको देखिन्छ । पहिलो ज्ञात कागतको ग्रन्थ (११०५ इ) पहेँलो कागतमा लेखिएको छ जुन हाल भारतको कलकत्तास्थित आशुतोष म्युजियममा रहेको बताइएको छ (Losty, 1982, p. 11) । त्यस्तै नीलपत्र कागतमा लेखिएको ११८५ इ. (वि.सं. १२४२) को एउटा ग्रन्थ प्राप्त भएको छ जुन हाल ब्रिटिश पुस्तकालयमा रहेको बताइएको छ (Losty, 1982, p. 11) । यी ग्रन्थहरूमध्ये अधिल्लो किताव फुस्रो रङ्गमा र पछिल्लो ग्रन्थ सुन र चाँदीको मसीबाट बनेको गाढा नीलो रङ्गमा रहेको बताइएको छ (रेग्मी, वि.सं. २०६०, पृ. २६८) ।

लेख्ने कलम

लेख्नलाई निगालोको कलम बनाइन्थ्यो । निगालोको एकातर्फको टुप्पालाई नीबजस्तो बनाएर मसीमा चोपेर लेख्ने गरिन्थ्यो । यस्तै पक्षीको प्वाँखको फेद पनि लेखनकार्यमा प्रयोग हुने गर्दथ्यो । यसमा दुम्सीको प्वाँख बढी प्रचलित थियो । चित्र लेख्दा विशेष गरेर प्वाँखको प्रयोग गरिन्थ्यो । यसका साथै धेरै लेख्नुपर्नेहरूले फलामको कलम पनि प्रयोग गर्ने गरेको हुन सक्ने विचार शंकरमान राजवंशीको रहेको छ (राजवंशी, १९७४, पृ. ३२) ।

मसी

मसी बनाउने विभिन्न पद्धतिहरू नेपालमा प्रचलित थिए । खयर वा कत्थाका पात, लाहा, स्वाग वा सुहाग, धवाँसो वा गाजल, हिँगुल, हरिताल आदिबाट पाको मसी बनाइन्थ्यो । मसी बनाउँदा सामान्य भए खयरको पात पकाएर बनाइन्थ्यो र दीर्घकालसम्म टिकाउ हुने र पानी परे पनि नपुङ्गिने खालको मसी बनाउँदा भने लाहामा सुहाग मिसाएर पकाएपछि त्यसमा गाजल घोटेर पक्का कालो मसी बनाइन्थ्यो । लाहाको रसमा अन्य रङ्ग मिसाएर रङ्गिन मसी बनाइन्थ्यो । यसरी रङ्गिन मसी बनाउँदा हिँगुल अर्थात् सिन्दुरबाट रातो र हरितालबाट पहेँलो मसी बनाइन्थ्यो (राजवंशी, १९७४, पृ. ३२) । नीतपत्र अर्थात् कालो कागतमा लेख्न हुने तथा चित्र लेखासमेत प्रयोग हुने सुन र चाँदीको मसी बनाउँदा भने निकै मिहेनत पर्दथ्यो । सुन र चाँदीका सानासाना पातालाई पिटेर धूलो बनाई सो धूलोलाई पानी मिलाएको गुँदमा घोटेर मसी बनाइन्थ्यो (रेग्मी, वि.सं. २०६०, पृ. २६०) । यसरी बनाइएको मसी राख्न चाँदी, पितल, ढलोट वा पक्की माटाको मसीपात्र बनाइन्थ्यो भन्ने दिनेशचन्द्र रेग्मीको विचार रहेको छ (रेग्मी, वि.सं. २०६०, पृ. २६०) ।

ग्रन्थमा रेखा वा चित्रको प्रयोग

कागत, कलम, मसी सबै तयार भएपछि कागतमा सोभो रेखा खिच्ने काम गरिन्थ्यो । यसरी रेखा खिच्न कापा (रेखापाटी) वा शलाका (रुलर) प्रयोग गरिन्थ्यो । कापाबाट सोभो धर्को खिच्दा सबैभन्दा पहिले फलेकमा समानान्तर पारी धागाको तान लगाएर बाँधिन्थ्यो । त्यसपछि बाँधेर तन्काइएको उक्त धागाहरूको तानमाथि कागत राखी बाँसको टुप्पोले घोटेर सोभो रेखा हुने गरी डोब वा डोरो लगाइन्थ्यो र त्यसैमा सोभो लाइनमा लेखिन्थ्यो । त्यस्तै हिजोआजको जस्तो काठको रुलर (संस्कृत साहित्यहरूमा शलाका भनिएको)बाट पनि सोभो धर्को बनाउने काम गरिन्थ्यो (राजवंशी, १९७४, पृ. ३२) । यसरी तयार भएका ग्रन्थहरूलाई कीरा नलाग्ने र टिकाउ बनाइन्थ्यो । कलात्मक बनाउन लेखका पानामा बीचबीचमा वा पूरै पानाहरूमा पनि चित्र बनाइन्थ्यो ।

ग्रन्थमा फूलबुट्टा र अतिरिक्त लेखनको प्रयोग

ग्रन्थ तयार भइसकेपछि अर्थात् ग्रन्थको मूल विषय सारिसकेपछि ग्रन्थको पुछ्यारमा ग्रन्थको मूलविषय सकिएको जनाउन फूलबुट्टा बनाउने र सो फूलबुट्टामुन्तिर ग्रन्थ सार्ने लेखकले आफ्नातर्फबाट केही टिप्पणी दिने गरेको देखिन्छ । यस्ता टिप्पणी वा अतिरिक्त लेखनलाई *पुष्पिकावाक्य* भन्ने चलन छ । सो पुष्पिका वाक्यमा फलाना राजाले राज्य गरिरहेको बेलामा फलानो ठाउँमा बस्ने फलानो नाम भएको व्यक्तिले फलानो मितिमा फलानो उद्देश्यले फलानो ग्रन्थ लेखेको भन्ने आशयको विवरण दिएको हुन्छ । साथै तत्कालै कुनै महत्त्वपूर्ण घटना घटेको भए त्यसको समेत उल्लेख गर्ने गरेको पाइन्छ । यस्ता महत्त्वपूर्ण घटनाहरूमा राजा वा राजकुमारको जन्म, मृत्यु, विवाह तथा भुइँचालोजस्ता दैवी विपत्ति, आगजनी आदिका साथै महत्त्वपूर्ण राजनैतिक घटनाहरूको समेत उल्लेख गरिएको हुन्छ । ने.सं. १५९ (वि.सं. १०९६) वैशाखमा तयार पारिएको एक ग्रन्थमा “भक्तपुरमा महायुद्ध चलिरहेको बेलामा यो संसारको दुःखबाट मुक्त पाउन ग्रन्थ लेखेको” भन्ने वाक्य परेको छ (Joshi, 1991, p. 35) । वि.सं. १८२० तिर लेखिएको *रामायण*को पुष्पिका वाक्यमा त यस्तोसम्म उल्लेख गरिएको छ—

ने.सं. ८८३ (वि.सं. १८२०) आषाढ महिनामा यो रामायणकथा लेखेको वर्ष, गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल उपत्यकाबाहेक सबैतिर राज्य गरी सबैतिर छेकी, अलिकता

कपास, अलिकता नूनसम्म पनि भित्र पस्न दिइएन र नेपाल उपत्यकामा नून खानै नसकिने भयो, खुर्सानीसमेत एक दामको ६-७ ओटा मात्र पाइयो, किन्तै नसकिने भयो । कपास भने एक मोहोरको एक पाऊमात्र पाइने हुँदा सबैका लुगा भुत्राभुत्रा भए....यस्तो बेलामा यो किताब लेखियो (Shakya and Vaidya, 1970, p. 50) ।

पुस्तक लेखनको उद्देश्यवारे जानकारी:

तत्कालीन ग्रन्थकारहरूले आफूले पुस्तक लेख्नुको उद्देश्यवारे पनि जानकारी गराएका छन् । धेरैजसो पुस्तकहरूको पुष्पिकावाक्यमा सो पुस्तक किन र कसका लागि सारिएको हो सोको पनि उल्लेख गर्ने चलन रहेको देखिन्छ । धेरैजसो यस्ता कारणहरू दिँदा आफूले पाठ गर्नलाई, फलानाका निमित्त पाठ गर्नलाई, पढ्नलाई, पढाउनलाई, आफ्नो निमित्त आफैँले लेखी सारी ग्रन्थ बनाएको, धर्मचित्त उदय भई ग्रन्थ लेखिएको, गुरुको भलाइका निमित्त, गुरुको उपदेशबाट प्रेरित भई, अनेक पुण्यले सबैको सुख होस्, राजा-प्रजा नम्र होउन् र सुख वृद्धि होओस्, गुरु,आमा, बाबुको पुण्य वृद्धि होओस्, ज्ञान प्राप्त होओस्, मोक्ष प्राप्त होओस्, सम्पूर्ण जगतको भलो होओस्, आफू र अरू सबैको हितका निमित्त (स्वपरार्थ हेतां), सबै प्राणीको हित गर्न, सबै अरिष्ट शान्तिका लागि आदिका साथै देवदेवीका प्रीति-भक्तिका निमित्त ग्रन्थ लेखेको, लेखाएको, सङ्कलन गरेको आदि अङ्कित गरिएको पाइन्छ । कतिपय यस्ता ग्रन्थहरूमा त बालकहरूको ज्ञान बुद्धि बढोस्, पछिका सन्तानहरूले पनि यस विषयमा जानकारी पाएर सम्पन्न गर्न जानून् भन्ने आशय व्यक्त गरिएको पाइन्छ भने जगज्योतिर्मल्लको पालाको *नीतिसार* ग्रन्थमा बालकहरूलाई शिक्षा दिई उपकार गर्नका निमित्त भन्ने आशय भएको छ (वैद्य, वि.सं. २०४९, पृ. ७७) ।

केही चिकित्साशास्त्रसम्बन्धी अभिलेखग्रन्थहरूमा आयुर्वेदविद्या अध्ययन गर्ने छात्रहरूले सिकून् भनेर वैद्यहरूको सहायतार्थ ग्रन्थ लेखेको समेत उल्लेख भएको पाइएको छ । यसरी सो समयमा ग्रन्थ तयार भएपछि पनि शुभकामना व्यक्त गरेकै बढी देखिन्छ । यसका साथै शक्तिशाली व्यक्तिको गुणगान गाएर अर्थलाभ गर्ने विचारले पनि ग्रन्थ लेख्ने चलन पनि त्यसबेला थियो भन्ने एकथरी विद्वानको विचार रहेको छ (वज्राचार्य, वि.सं. २०२२, पृ. २९) ।

पुस्तक लेखन एक कष्टसाध्य कार्य

पुस्तक लेख्न सजिलो थिएन; ज्यादै ठूलो शारीरिक कष्ट पार गरेर मात्र एउटा ग्रन्थ तयार हुन सक्तथ्यो । यससम्बन्धमा वि.सं. १३९४ मा *महीरावणवध* नाटक ग्रन्थ तयार गर्ने जयतले *भग्नपुष्पकारीग्रीवः स्तब्धदृष्टिरधोमुखः दुःखेन लिखयेत् पुत्रवत् प्रतिपालयेत्* (पिठ्यूँ कम्मर, घाँटी कुप्राएर, उधोमुन्टो लाएर, आँखा दुखाएर वडो कष्टले मैले यो पुस्तक लेखि सकें; यसलाई छोराछोरीजस्तो प्रेम गरेर राख्नु होला) भनेरसमेत लेखेका छन् । (नेपाल,वि.सं. २०४०,पृ. ११९-११०) ।

सानातिना पुस्तक ग्रन्थ एउटै मात्र तयार गर्न पनि महिनौँ लाग्दथ्यो । तैपनि मध्यकालमा धेरै कष्ट भोगेर हजारौँ ग्रन्थहरू लेखिएका छन् । त्यस युगका हरेक शासकहरू र उच्च भाइभारदारहरूले सयौँको सङ्ख्यामा पुस्तक सार्ने, सार्न लगाउने तथा अन्य तरिकाबाट सङ्ग्रह गर्नेजस्ता कार्यहरू गरेका छन् । भक्तपुरका मल्लराजा जितामित्र मल्लले वि.सं. १७५२ तिर आफ्नो राज्यकालमा आफूले लेखेका, लेख्न लगाएका वा विभिन्न

स्थानबाट सङ्ग्रह गरेका ग्रन्थहरूको सूची नै बनाएका थिए (वैद्य, वि.सं. २०५२, पृ. २९-३५) । यसमा राजा भूपतीन्द्र मल्लले भक्तपुरदरबारको मूलचोकमा गजूर प्रतिष्ठा गर्दा लेखाएका ने.सं. ८२७ (वि.सं. १७६४) सम्मका ग्रन्थहरूसमेत समावेश गरेर विभिन्न विषयका ८८४ ग्रन्थहरूको नाम उक्त पुस्तकनामसङ्ग्रह नामक सूचीपत्रमा समावेश गरेका छन् (वैद्य, वि.सं. २०५२, पृ. २९-३५) । त्यस्तै भूपतीन्द्र मल्लले नै विभिन्न २८ विषयहरूका ११५० ओटा ग्रन्थहरूको अर्को सूची पनि तयार गरेको देखिन्छ । सो सूचीमा माथिको सूची पछि तयार गरिएका ग्रन्थहरूको नाम उल्लेख भएको छ (वैद्य, वि.सं. २०५२, पृ. २९-३५) । यी दुईका अतिरिक्त अरू पनि केही मध्यकालीन सूचीपत्रहरू राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको तथ्य जनकलाल वैद्यले उल्लेख गरेका छन् (वैद्य, वि.सं. २०५२, पृ. २९-३५) । यस्ता पुस्तकसूचीहरू पाइनुबाट के स्पष्ट हुन्छ भने मध्यकालमा अभिलेखग्रन्थहरू लेख्ने, लेखाउने, अध्ययन गर्ने, सङ्कलन गर्ने र संरक्षण गर्ने चलन थियो । हाल जेजति पुस्तकहरू उपलब्ध भएका छन् ती पनि प्रशस्त नै देखिन्छन् । त्यसमा पनि हजारौंको सङ्ख्यामा यस्ता पुस्तकहरू विभिन्न षड्यन्त्रमा परेर नष्ट भएका थिए । वंशावलीमा उल्लेख भएअनुसार हिन्दूधर्म प्रचारक शंकराचार्यले यहाँ आएर बुद्धधर्म विषयका नेपालमा भएका ८४,००० पुस्तक जलाउनु, (Wright, 1966, p. 80)

बङ्गालका समसुद्दीन इलयासले इ. १३४९ मा नेपाल उपत्यकामा विध्वंसकारी हमला गर्दा सात दिनसम्म पूरै भक्तपुरमा आगो बलिरहनु, (गोपालराजवंशावली, पत्र ५२) क्रिश्चियन पादरी जोसेफले अठारौं शताब्दीमा आफ्नो हातबाट ३००० पुस्तकहरू जलाउनुजस्ता घटनाले अत्यधिक मात्रामा प्राचीन र मध्यकालीन ग्रन्थहरू नष्ट हुन पुगे भने बाहिरबाट आएका लगभग सबै विद्वानहरूले यहाँबाट फर्कदा ग्रन्थहरू बोकेर जाने गरेका हुँदा अत्यधिक मात्रामा नेपाली ग्रन्थहरू विदेशिन पुगे । पूर्व मध्यकालमा नेपालबाट तिब्बततिर पैठारी हुने महत्वपूर्ण वस्तुहरूमा बौद्धधर्मसँग सम्बन्धित धार्मिक ग्रन्थहरू अत्यधिक भएको तथ्यबाट यो कुरा स्पष्ट हुन सक्दछ । राणाकालमा नेपाल आउने प्राय सबै विद्वानहरूले नेपालबाट फर्कदा यस्ता नेपाली ग्रन्थहरू लिएर गएका छन् । हाल तीमध्ये कतिपय ग्रन्थहरू भारत, बेलायत र अन्य मुलुकहरूका सङ्ग्रहालयमा राखिएका छन् ।

पुस्तक सुरक्षाप्रति ध्यानाकर्षण

पुस्तक तयार गर्न ज्यादै कठिनाइ पर्ने भएकाले त्यसको सुरक्षामा विशेष ध्यान दिन पनि ग्रन्थकार हरूले अनुरोध गरेका छन् । वि.सं. १३९४ मा कवि जयतले तयार पारेको नाटक पुस्तक *महीरावणवधको पुष्पिकावाक्यमा पुस्तक सुरक्षार्थ* यस्तो उल्लेख गरिएको छ - *बालक, मूर्ख तथा विदेशीलाई पुस्तक दिँदै नदिनु, पानी-तेल र चोरबाट पनि बचाउनु र छोराछोरीजस्तै प्रेम गरेर राख्नु* (नेपाल, वि.सं. २०४०, पृ. १०९) । श्रीनिवास मल्लका निमित्त सारिएको *हिमवत्खण्डको पुष्पिकावाक्यमा* यस्तो उल्लेख गरिएको छ: *“यस पुस्तकलाई खुकुलो बासाबाट, मूसाबाट, कीराबाट, पानीबाट, आगोबाट र चोरबाट यहाँहरूले मिहिनेत गरी सधैं रक्षा गर्नुपर्छ* (पंत, वि.सं. २०३५, पृ. ३०) ।” त्यसै कारणले गर्दा धेरै ग्रन्थ नष्ट भए पनि हजारौं ग्रन्थ मल्लहरूका दरबारमा मात्र सङ्ग्रहित र सुरक्षित थिए । पृथ्वीनारायण शाहले भक्तपुर विजय गरिसकेपछि इ. १७७० (वि.सं. १८२७) मा विभिन्न ठाउँहरूबाट प्राप्त भएका पुस्तकहरू सङ्ग्रह गरेर पुस्तकालय स्थापना गर्दा भक्तपुरको एक निजी सङ्ग्रहबाट मात्र पन्ध्र हजारभन्दा बढी पुस्तकहरू फेला पारिएको तथ्य कर्कपेट्रिकले उल्लेख गरेका छन् । यसै कारणले कर्कपेट्रिकले भक्तपुरलाई नेपालको बनारस भनेर सम्बोधन गरेका छन् (Kirkpatrick, 1975, p. 220) ।

निष्कर्ष :

शिक्षाको एउटा महत्वपूर्ण भाग हो पुस्तक । आज पुस्तक तयार गर्न र सर्वसुलभ बनाउन विगतका दिनको जस्तो कठिन छैन । छापाखानाको माध्यमबाट अत्यन्तै सरलरूपमा हजारौंको संख्यामा पुस्तकहरू छापेर बजारमा पठाउन सकिन्छ । विगतमा यस्तो थिएन । पिठ्युँ कम्मर, घाँटी कुप्राएर, उधोमुन्टो लाएर, आँखा दुखाएर बडो कष्टले लामो समय लगाएर एकप्रति पुस्तक तयार गर्न सकिन्थ्यो । सानातिना पुस्तक ग्रन्थ एउटै मात्र तयार गर्न पनि महिनौं लाग्दथ्यो । त्यसैले पनि पुस्तकको सुरक्षाका निमित्त विशेष ध्यान दिइएको हो । मल्लकालीन हरेक शासकहरू र उच्च भाइभारदारहरूले सयौंको सङ्ख्यामा पुस्तक सार्ने, सार्न लगाउने तथा अन्य तरिकाबाट सङ्ग्रह गर्नेजस्ता कार्यहरू गरेका छन् । स्वहिताय भन्दा पनि परहितायका कारणले ग्रन्थहरू तयार हुन्थे । पृथ्वीनारायण शाहले भक्तपुर विजय गरिसकेपछि वि.सं.१८२७ मा विभिन्न ठाउँहरूबाट प्राप्त भएका पुस्तकहरू सङ्ग्रह गरेर पुस्तकालय स्थापना गर्दा भक्तपुरको एक निजी सङ्ग्रहबाट मात्र पन्ध्र हजारभन्दा बढी पुस्तकहरू फेला पारिएको तथ्य कर्कपेट्रिकले उल्लेख गरेका छन् । यसै कारणले कर्कपेट्रिकले भक्तपुरलाई नेपालको बनारस भनेर सम्बोधन गरेका छन् (Kirkpatrick, 1975, p. 220) । तर जेजति ग्रन्थहरू मल्ल शासकहरूले संग्रह गरेका थिए त्यसअनुरूप हामीले सुरक्षा गर्न सकिरहेका छैनौं । राणाकालमा नेपाल आउने प्राय सबै विद्वानहरूले नेपालबाट फर्कदा यस्ता नेपाली ग्रन्थहरू लिएर गएका छन् । हाल तीमध्ये कतिपय ग्रन्थहरू भारत, बेलायत र अन्य मुलुकहरूका सङ्ग्रहालयमा राखिएका छन् । पूर्व मध्यकालमा नेपालबाट तिब्बततिर पैठारी हुने महत्वपूर्ण वस्तुहरूमा बौद्धधर्मसँग सम्बन्धित धार्मिक ग्रन्थहरू पनि थिए । यसलाई हाम्रो मुलुकको बिडम्बना नै भन्नुपर्ला ।

सन्दर्भ सामग्री

- आचार्य, महेशकुमार (वि.सं.२०७४). नेपाली परम्परागत पुस्तकहरूको ढाँचा र शिल्प. *नेप्लीज कल्चर* अंक १२. पृ. ४७-५८
- ओझा, गौरीशंकर हीराचन्द्र (१९५९). *भारतीय प्राचीन लिपिमाला*. दिल्ली : मुन्सिराम मनोहरलाल ।
- काणे, पी.वि. (१९८०). *धर्मशास्त्रका इतिहास* (अनु.). अर्जुन चौवे काश्यप. लखनऊ : उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान ।
- नेपाल, ज्ञानमणि (वि.सं.२०४०). *जयतविरचित महीरावणवध नाटक विवेचनात्मक अध्ययन*. कीर्तिपुर : नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र ।
- दाहाल, पेशल र अरु (वि.सं.२०७५). *नेपालको भन्सारको इतिहास*. काठमाडौं : अर्थ मन्त्रालय, भन्सार विभाग ।
- पन्त, दिनेशराज (वि.सं.२०४५). *गोरखाको इतिहास*, भाग ३. काठमाडौं : दिनेशराज पन्त ।
- पन्त, महेशराज (वि.सं.२०३५). श्रीनिवास मल्लसम्बन्धी तात्कालिक अप्रकाशित लेख. *पूर्णिमा*, पूर्णाङ्क ४१ पृ. २३-३०
- मिश्र, जयशंकर (१९६८). *ग्यारहवी शदीका भारत*. वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन ।
- मिश्र, जयशंकर (१९८०). *प्राचीन भारतका सामाजिक इतिहास*. पटना : विहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी ।
- राजवंशी, शंकरमान (१९७४). नेपाली लिपिविकास. *कैलाश*, वर्ष २ अंक १-२ पृ. २३-१२० ।

- राजवंशी, शङ्करमान (वि.सं.२०३४). *भूमिसम्बन्धी तमसुक ताडपत्र*, भाग १. काठमाडौं : राष्ट्रिय अभिलेखालय ।
- रेग्मी, जगदीशचन्द्र (वि.सं.२०४०). *प्राचीन नेपाली संस्कृति*. काठमाडौं : साभ्ना प्रकाशन ।
- रेग्मी, दिनेशचन्द्र (वि.सं.२०६०). *पुरालेखन र अभिलेख*. काठमाडौं : हिमालय बुक स्टल ।
- लम्साल, देवीप्रसाद (वि.स.२०२३). *भाषावंशावली*, द्वितीय भाग. काठमाडौं : श्री ५ को सरकार, पुरातत्त्व विभाग नेपाल राष्ट्रिय पुस्तकालय ।
- लेभी, सिल्भां. (२००७). *नेपाल : हिन्दू अधिराज्यको इतिहास*. काठमाडौं : हिमाल एसोसिएसन ।
- वज्राचार्य, धनवज्र (वि.स २०२२). शक्तिशाली भारदार रामवर्द्धनहरू र तात्कालिक नेपाल. *पूर्णिमा*, पूर्णाङ्क ७ पृ. १२-३६ ।
- वैद्य, जनकलाल (वि.स.२०४९). राजा जगज्योति मल्ल विरचित नीतिसार सङ्ग्रह एक अध्ययन. *अभिलेख*. पूर्णांक १० पृ. २३-३० ।
- वैद्य, जनकलाल (वि.स.२०५२). राष्ट्रिय अभिलेखालयमा रहेको सूचीपत्र अभिलेख ग्रन्थ एक परिचय. *अभिलेख*. अंक १३ पृ. २९-३५ ।
- सांकृत्यायन, राहुल (१९९६). *तिब्बत मे बौद्धधर्म*. पटना : किताब महल ।
- जवाली, सूर्यविक्रम (वि.स.२०१९). *नेपाल उपत्यकाको मध्यकालीन इतिहास*. काठमाडौं : रायल नेपाल एकेडेमी ।
- Altekar, A. S. (1957). *Education in ancient India*. Varanasi: Nand Kishor & Brothers.
- Bajracharya, D.& Malla, K.P. (1985). *The Gopalrajavamsali*. Kathmandu: Nepal Research Centre.
- Bendall, C. (1883). *Catalogue of the Buddhist Sanskrit manuscripts in the university library Cambridge*. Cambridge: University press.
- Kirkpatrick, W. (1975). *An account of the kingdom of Nepal (reprint)*. Delhi: Asian Publication Services.
- Losty, J. P. (1982). *The Art of book in India*. London :
- Prabhu, P.N. (1979). *Hindu social organisation*. Bombay: Popular prakasan.
- Regmi , D. R. (1965). *Medieval Nepal* part 1. Calcutta: Firma K. L. Mukhopadhyaya.
- Shakya , H. R. & Vaidya, T. R. (1970). *Medival Nepal Colophons and Inscriptions*, Kathmandu: T. R. Vaidya.
- Shastri, H. P. (1905). *A Catalogue of palm leaf and selected paper manuscripts belonging to the Darabar library Nepal*, vol. 1. Calcutta: Baptist mission press.
- Wright, D. (1966). *History of Nepal with an introductory sketch of the country and people of Nepal*. Calcutta: Ranjan Gupta.